ŞUŞA ŞƏHƏRİNDƏ QAFQAZIN İLK SƏYYAR XALÇA EMALATXANASININ TƏŞKİLİ HAQQINDA

Telman Musayev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
telman.musaiev@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, xalçaçılıq, kustar sənətkarlıq, səyyar xalça emalatxanası*

Məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağ bölgəsində xalçaçılığın sürətli inkişafına səbəb olmuş şərait araşdırılır. Qeyd olunur ki, bunun səbəbi, xüsusilə xarici bazarlarda xalça məhsullarına tələbin kəskin artması və xalça məmulatlarının ixrac imkanlarının artması olmuşdu. Məqalədə həmçininXX əsrin əvvəllərində dünya bazarlarında xalça məmulatlarına olan tələbatın artması şəraitində Rusiya hökumətinin mühüm iqtisadi əhəmiyyəti olan xalçaçılıq sənətinin Qafqazın əsas xalçaçılıq mərkəzi olan Azərbaycanda təkmilləşdirilməsi və istehsal həcminin artırılması səyləri araşdırılır. Göstərilir ki, 1899-cu ildə Qafqaz Kustar Komitəsinin fəaliyyətə başlaması və 1907-ci ildə onun nəzdində Şuşa şəhərində ilk səyyar xalça emalatxanasının yaradılması bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlardan idi. Ancaq maliyyə çətinlikləri, bölgədə yaşanmış millətlərarsı münaqişə və I Dünya müharibəsinin başlanması səbəbindən Şuşa xalça emalatxanası öz fəaliyyətini dayandırmalı oldu.

ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ПЕРВОЙ ПЕРЕДВИЖНОЙ КОВРОВОЙМАСТЕРСКОЙКАВКАЗА В ГОРОДЕ ШУША

Тельман Мусаев

Ключевые слова: *Азербайджан, Карабах, Шуша, ковроткачество, кустарное ремесло, передвижная ковровая мастерская*

В статье исследуется условия, которое привело к ускоренному развитию ковроткачества в Азербайджане в конце XIX – начале XX века, в том числе в Карабахском регионе. Указывается, что причина этого заключалась в резкомповышении спросана ковровую продукцию, особенно на внешних рынках, и увеличения экспортных возможностей. В статье также рассматривается усилия правительство России по совершенствованию и увеличению производство ковровых изделий,

имеющие большое экономическое значение в условиях растущего спроса в зарубежных рынках,в Азербайджане, главном центре ковроткачества на Кавказе, в начале XX века. Отмечается, что создание в 1899 году Каквказского Кустарного Комитета и открытие первой передвижной ковровой мастерской в г. Шуша в 1907 году, были важными шагами в этом напрвлении. Но из-за финансовых трудностей, межэтнической напряженности в регионе и связи с началом Первой мировой войны шушинская ковровая мастерская вынуждена была прекращять свою деятельность.

ORGANIZATION OF THE FIRST MOBILE CARPETWORKSHOP OF THE CAUCASUS IN THE CITY OF SHUSHA

Telman Musayev

Key words: *Azerbaijan, Karabakh, Shusha, carpet weaving, handicraft, mobile carpet workshop*

The article explores the conditions that led to the accelerated development of carpet weaving in Azerbaijan in the late 19th - early 20th centuries, including in the Karabakh region. It is indicated that the reason for this was a sharp increase in demand for carpet products, especially in foreign markets, and an increase in export opportunities. The article also examines the efforts of the Russian government to improve and increase the production of carpet products, which are of great economic importance in the face of growing demand in foreign markets, in Azerbaijan, the main center of carpet weaving in the Caucasus, at the beginning of the twentieth century. It is noted that the establishment in 1899 of the Kakvkaz Handicraft Committee and the opening of the first mobile carpet workshop in Shusha in 1907 were important steps in this direction. But due to financial difficulties, interethnic tensions in the region and the connection with the outbreak of the First World War, the Shusha carpet workshop was forced to cease its activities.

***

Azərbaycan əsrlər boyu özünün nəfis xalça məmulatları ilə məşhur olmuşdur. İstehsal edilən xalça məmulatları təkcə əl işi, göz nuru olmayaıb, həm də yüksək sənət nümunəsi olaraq toxunma keyfiyyətinə və bədii tərtibatının zənginliyinə görə həm ölkə daxilində, həm də xarici bazarlarda böyük şöhrət qazanmışdı.Natural təsərrüfatın üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə

xalça məmulatı istehsalı əgər təkcə daxili tələbatın ödənilməsinə yönəlmişdisə, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın xalça məmulatlarına həm Rusiya, həm də Avropa bazarlarında tələbatın kəskin artması istehsalın kustar sənətkarlıq xarakteri almasına və daha çox bazarın tələbatını ödəməyə istiqamətlənməsinə səbəb olmuşdu. Bu prosesdəBakı-Tiflis vəBakı-Dərbənd dəmir yollarının istismara verilməsi ilə xalça məmulatlarının daha qısa və ucuz yolla ixracının da mühüm əhəmiyyəti olmuşdu[1, s.77,89]. Nəticədə, XIX əsrin sonlarında xalça məmulatı istehsalının həcmi digər sənətkarlıq məhsulları üzərində üstünlük təşkil etməyə, Rusiyaya və xarici bazarlara məhsul ixracı ildən-ilə artmağa başlamışdı. Belə ki, 1886-1900-cu illərdə Rusiyadan ildə orta hesabla 33120 pud xalça ixrac edilmişdi ki, bunun da 30259 pudu və ya 90%-i Cənubi Qafqazınpayına düşmüşdü. 1900-1914-cü illərdə isə Rusiyadan 52004 pud xalça ixrac edilmişdi və bunun 49193 pudu və ya 94%-i Cənubi Qafqazın payına düşmüşdü. Bu dövrdə ixrac olunan xalça məmulatlarının dəyəri orta hesabla 1-2 milyon rubl təşkil etmişdi [2, s.74-79]. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində aparılmış tədqiqatlar bütün Cənubi Qafqazda bazar üçün istehsal edilən xalça məmulatlarının 71%-nə qədərinin Azərbaycanda istehsal edildiyini müəyyən etmişdi [7, s.104].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ölkədə xalça məmulatı istehsalı daha kütləvi xarakter almış və bu dövrüxalçaçılığın çiçəkləndiyi dövr adlandırmaq da olar. Tədqiqatçılardan biri hətta qeyd edir ki, daxili və xarici bazarlarda xalça məmulatlarına olan tələbat o qədər artmışdı ki, xalçaçılar bu tələbatı ödəməkdə çətinlik çəkirdilər [10, s.84-85].Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın əsas xalçaçlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1900-ci ilin məlumatına görə Şuşa, Cavanşir, Zəngəzur qəzalarında Yelizavetpol qəzası ilə birlikdə 100 min xalçaçı qadın bu sənətlə məşğul idi və istehsal edilmiş məhsulun həcmi 1 milyon rubldan çox idi [22, v.5-6].Təkcə bölgənin mərkəzi Şuşa şəhərindəXIX əsrin sonlarında satışa ildə 200 min rubl xalça məmulatları çıxarılırdı[15, s.97]. XX əsrin əvvəllərində isə Şuşa Qafqazda böyük xalça istehsalı mərkəzinə çevrilmiş və burada istehsal edilmiş məhsullar quberniyanın sərhədlərindən kənara çıxarılaraq, Moskva və Peterburqa göndərilirdi[3, s.121].

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın xalçaçılıq sənətində tənəzzül əlamətləri görünməyə başlamışdı. Bu ilk növbədə XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq ölkədə, xüsusilə də Qarabağ bölgəsində, əsasən də kütləvi xalça istehsalında ucuz və keyfiyyətsiz kimyəvi boyaq maddələrinin istifadəsinin geniş yayılması ilə bağlı olmuşdu. Xalça satışının yaxşı təşkili böyük gəlir gətirmək imkanında olduğu halda, bu sahə uzaq bazarlar haqqında təsəvvürü olmayan və onların ehtiyaclarını bilməyən cahil dəllalların əlində idi[17, s.62].Məhz onların məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq üçün ucuz kimyavi boyaqları israrlayayması xalçaçılığa böyük zərbə vuraraq xalçaçı qadınların

toxuduğu xalçaları həddən artıq dəyərdən salırdı. Digər tərəfdən Azərbaycan, o cümlədən Qarabağ xalçalarının Rusiya və xarici bazarlara çıxması ilə yerli xalçaların bədii tərtibatında da özgə – "avropalaşdırılmış" realist motivlər meydana çıxmağa, xalçalarda qədim orjinal naxışlar itməyə başlamışdı[8, s.86].Belə xalça məmulatları əsasən Rusiya bazarı üçün istehsal edilirdi. Orada xalçanın keyfiyyətinə xarici bazarlarala müqayisədə elə də tələbkarlıqla yanaşılmırdı [7, s.87].

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq istər daxili, istərsə də xarici bazarlarda bitgi mənşəli boyaqlarla boyanmış və qədim naxış elementləri ilə bəzədilmiş Azərbaycan xalçaları öz iqtisadi və ixrac potensialını hələ də qoruyub saxlayırdı. Belə ki, 1914 ilin məlumatına görə, Şuşa şəhəri,hətta bu dövrdə də Cənubi Qafqazın kustar üsulu ilə xalça məmulatı istehsalı üzrə ən böyük mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı və burada toxunan xalçalar kənara – paytaxt şəhərlərinə və xaricə çıxarılırdı[13, s.379].

Rusiya hökuməti kustar sənət sahələri içərisində xalçaçılğın dəstəklənməsinə xüsusi önəm verirdi. Bu təsadüfi deyildi, belə ki, Rusiya xüsusilə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra bu sənət sahəsindən –Azərbaycan xalçaçılığından böyük gəlir əldə edirdi [9, s. 5].

XIX əsrin sonlarından dünya bazarlarında xalça məmulatlarına olan tələbatın ciddi surətdə artması Rusiya hökumətini ilk olaraq Qafqazda xalq əməyinin böyük sahəsini təşkil edən və mühüm iqtisadi əhəmiyyəti olan xalça sənətinin tədqiqinə başlamağa və istehsal həcminin artırılması yollarını aramağa sövq etmişdi [4, s.240]. Bunun üçün 1880-1899-cu illərdə yerli sənət sahələrinin, xüsusilə də xalçaçılığın iqtisadi potensialını, gəlirliliyini, xammal bazasını öyrənmək məqsədi ilə Qafqaza ekspedisiyalar təşkil edilmişdi. Qafqazda xalçaçılıq sənəti başda olmaqla digər kustar sənət sahələrinin dirçəldilməsi və xarici valyuta əldə etmək üçün onların məhsullarının ixracı məqsədi ilə 1899-cu ildə Rusiya Əkinçilik və Dövlət Əmlak Nazirliyi, Kənd İqtisadiyyatı və Kənd Təsərrüfatı Statistikası şöbəsinin nəzdində Tiflisdə Qafqaz Kustar Komitəsinin yaradılması qərarlaşdırılmışdı[4, s.236]. Komitə qarşısında kustar sənət sahələrinin vəziyyətnin tədqiqi, yerli kustarların praktiki ehtiyaclarını öyrənmək, kustarları istehsalın təkmilləşdirilmiş texniki üsullarla tanış etmək, kustarlara sərfəli şərtlərlə xammal, əmək alətləri əldə etməkdə və məhsulun satışında yardım etmək kimi vəzifələri qoyulmuşdu [18, v.111].Arxiv materiallarından məlum olur ki, Komitə 1900-1903-cü illərdə tədqiqatçılar A.Piralov, İ.Kara-Murza və L.Loykonun iştirakı ilə Azərbaycanın xalçaçılıq mərkəzlərindəxalçaçılığın vəziyyətini araşdıraraq tədqiqat əsərləri nəşr etdirmişdilər. Komitənin tədqiqatçısı M.Kara-Murza tərəfindən QarabağınŞuşa qəzasının 23, Zəngəzur qəzasının 27, Cavanşir qəzasının 14 və Cəbrayıl qəzasının 18 kəndindəaparılmış tədqiqatlar Qarabağ bölgəsində əhalinin böyük hissəsinin bu sənətlə məşğul olduğunu müəyyən etmişdi[21, v.14-15].(Bu

materialları təqdim etdiyinə görə elmi rəhbərim, professor C.M.Mustafayevə təşəkkür edirəm). 1906-cı ildə erməni-azərbaycanlı milli qarşıdurmanın dayandırılması Qarabağ qəzalarında yarımçıq qalmış xalça istehsalının tədqiqatını sonlandırmağa imkan vermiş və M.Kara-Murza tərəfindən toplanmış statistik məlumatları zənginləşdirmək üçün bölgəyə A.Piralov və Komitənin tədqiqatçısı B.Rodzeviç-Beleviç tərəfindən yeni səfər təşkil edilmişdi. Onlar Qarabağın digər kəndləri ilə yanaşı Şuşada da olmuşdular [19, v.67-68]. Onların apardığı tədqiqatlar XX əsrin əvvəllərində xalçaçılığın Qarabağ bölgəsində, o cümlədən Şuşa şəhərində əhalinin əsas gəlir mənbəyi olaraq qaldığını və əhalinin xalis gəlirinin 38%-ni xalça istehsalının təşkil etdiyi müəyyən edilmişdi[19, v.132]. Təəssüf ki, aparılmış araşdırmanın bütün materialları nəşr olunmamışdır.

XX əsrin əvvəllərində xalça məmulatlarına xarici bazarlarda hələ də yüksək tələbatın qalması şəraitində yerli xalçaların dünya bazarında rəqəbət qabiliyyətini artırmaq üçün yerli xalçaçıları bazarın tələbatı ilə tanış edilməsi, kustarların keyfiyyətli xammalla təmin edilməsi, iş prosesində yeni xalça eskizlərinin, təkmil dəzgah və təkmil texniki üsulların tətbiqi bölgədə yığılan yunun hamısının yerlərdə emal edilərək hazır məhsul səviyyəsinə çatdırılmasına, xaricə daha çox hazır məhsul ixrac etməyə imkan verərədi. Bunun üçün isə yeni texniki üsulları və materialları tətbiq etməklə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edə biləcək gənc toxucuların hazırlanmasına ehtiyac var idi. Bundan əlavə, hazır məhsulun satışını istesalçının maraqlarını nəzərə alaraq təkil etmək lazım idi. Elə buna görə də, 1902-ci ildə Qafqazın kustar sənaye xadimlərininTiflisdə çağrılmılş I Qurultayında yerlərdə tədris emalatxanalarının təşkil olunması və təlimatçı vəzifələrinin təsis edilməsi, eləcə də bölgələr üzrə xalça rəsmlərinin tərtib edəcək, boyaqlar haqqında məlumat verəcək və yeni boyama üsullarını öyrədəcək səyyar məktəblərinin yaradılması haqqında təkliflər verilmişdi[17, s.61,125-127].

Qafqazda kustar sənayenin dəstəklənməsi və inkişafı məsələləri nazirliyinKustar Komitəsinin iclaslarında da müzakirə olunmuş və Qafqaz Kustar Komitəsinə ünvanlanmış müraciətdə Şuşa şəhərində kustarlar üçün tədris emalatxanasının və emalatxananın nəzdində kustar məmulatlarının ən yaxşı nümunələrinin nümayiş olunacağı muzeyin açılması, eləcə də Komitə nəzdində kustarlara istehsalın müasir texniki üsullarını öyrətmək və onlara materalların əldə edilməsi üçün ssudanın ayrılması ilə məşğul olacaq təlimatçı vəzifələrinin təsis edilməsi tövsiyə edilmişdi[16, s.158].

Komitə fəaliyyətinin ilk günlərindən tədris kustar emalatxanalrının açılmasını planlaşdırmışdı. 1905-ci ildə Komitə 4 tədris emalatxanasının təşkili üçün smeta təqdimetmiş, lakin vəsait çatışmamazlığından müavinət ayrılmasına imtina edilmişdi[20, v.1].

Komitəsinin qərarı ilə 1 sentyabr 1907-ci ildə Şuşa şəhərində nəhayət ilk səyyar xalça emalatxanası açılır.Xalça emalatxanasının məhz Azərbaycanda, Qarabağ bölgəsində, xüsusi ilə də Şuşada təşkil olunması heç də təsadüfi deyildi.Bu qərarın verilməsində yuxarıda qeyd edilmiş səbəblərlə yanaşı A.Piralovun yazdığı kimi,Şuşa şəhərinin xalça sənətində bədii zövqün rəhbəri, sifarişçisi, alıcısı, kifayət qədər böyük satış yeri olması və şəhərdə nəinki bu rayonda, eləcə də bütün Cənubi Qafqazda xalça istehsalına yön verən ən yaxşı usta qadınların çalışmasının da böyük rolu olmuşdu [14, s.58-59]. Digər tərəfdən, şəhərdə xalçaçılıqla sıx bağlı olan boyaqçılıq sənəti də inkişaf etmişdi və 1900-cu ildə şəhərdə illik istehsal həcmi 4000 olan və 12 işçinin çalışdığı 8 boyaqxana var idisə [15, s.87], 1908-ci ildə onların sayı bir qədər azalaraq 6-ya düşsə də, illik istehsal həcmi artaraq 69500 rubla çatmışdı[11, cədvəl 1]

Komitənin qərarı ilə xalça tədris-nümayiş emalatxanasına xalça rəsmləri tərtib etmək üçün rəssam, bütün xalça toxuma üsullarını tədris etmək üçün 2 təlimatçı da dəvət olunmuşdi. Emalatxana təkcə kustarlara xalça toxuma, ipliyin boyanması və onları bədii xalça rəsmləri ilə tanış etməklə kifayətlənmirdi. Kustarların texniki ləvazimat və materiallarla normal qiymətə və güzəşli şərtlərlə təminatının təşkili də çox mühüm idi. Bunun üçün Komitənin və emalatxananın nəzdində anbarlar təşkil edilmişdi. Buradan əvəzinin nağd və ya hissə-hissə ödənilməsi yolu ilə, ya da xalça ilə ödənilməsi şərti ilə kustarlara dəzgah, boyaq maddələri satılırdı. İlk dövrdə emalatxanada tədrisin düzgün təşkil olunması üçün aylıq əmək haqqı 30 rubl təşkil edən təlimatçının xüsusi köməkçisi vəzifəsi təsis edilmiş və bu vəzifəyə rus, erməni və Azərbaycan dillərini bilən, 4 sinifli Şuşa peşə məktəbinin məzunu Pireulova familyalı qadın dəvət edilmişdi. Onun vəzifəsi emalatxanada şagirdlər üzərində nəzarəti təmin etmək və onlara təlimatçının yerli dillərə tərcümə edilmiş texniki gösətrişlərini çatdırmaqdan ibarət idi. Emalatxananın təchiz edilməsi Komitənin işçi üzvü və kustar sənət sahələrinin məşhur tədqiqatçısı A.Piralovun nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Şuşaya gəlmiş A.Piralov emalatxanaya şagird qızların cəlb olunması məqsədi ilə şəhər rəhbərliyinin, eləcə də şəhərin icma nümayəndələri ilə müzakirələr aparmışdı. İlk mərhələdə emalatxanaya 15 şagird cəlb edilmişdi. Emalatxana toxuma, boyama və dəftərxana şöbələrindən ibarət idi. Toxuma şöbəsində3 xalça dəzgahı və 1 "samalyot", boyama şöbəsində isə qazan və soba var idi. 1907-ci il üçün emalatxananının təchizinə 526 rubl 66 qəpik, cari xərclər üçün təlimatçıya 40 rubl, emalatxananın 5 ay saxlanmasına isə 860 rubl vəsait xərclənmişdi[19, v.65-66]. Bundan əlavə xalça emalatxanasına 500 rubl dövriyyə vəsaiti də ayrılmışdı [12, s.6].

Komitənin 1908-ci il hesabatında gösətrilir ki, Komitə əmək haqqı 60 rubl olmaqla 2 nəfəri təlimatçı vəzifəsinə qəbul edərək Tiflisə göndəmiş, oradan isə təlimatlandırılaraq Komitənin ilk səyyar xalça emalatxanasının təşkili üçün Şuşa şəhərinə ezam etmişdi.Şuşada səyyar xalça emalatxanasına xalça

eskizlərini tərtib etmək üçün rəssam, bütün xalça toxuma üsullarını tədris etmək üçün isə 2 təlimatçı dəvət olunmuşdu. Hesabatda həmçinin göstərilir ki, rəssam Y.Strume Komitəinin dəftərxanasında işçi xalça eskizlərinin hazırlanması üçün emalatxana təşkil etmiş və ilin sonunda natural ölçüdə 4 işçi xalça eskizləri tərtib edilərək Şuşadakı xalça emalatxanasının ehtiyacı üçün göndərmişdi [19, v.18-19,65].

Komitəsinin nəzdindəki anbardan Şuşa emalatxanasının nəzdindəki anbara kustarların ciddi ehtiyacı olan 210,90 rubl məbləğində boyaq və 50,87 rubl iplik olmaqla cəmi 261,77 qəpik həcimdə mal satılımışdı[12, s.6-7,10].

Komitənin nəzdində yaradılmış bədii emalatxana ən zəngin qədimi orjinal bədii motivləri olan məmulatları rəsimlərini toplamaqla yanaşı Komitənin rəssamı tərəfindən akvarel boyaqlarla rənglərinin bütün çalarlarının dəqiqliklə hazırlandığı işçi xalça eskizləri toxucu emalatxana vasitəsilə həm kustarlar arasında yayır, həm də albomlar tərtib edilirdi. Burada, xüsusilə Qarabağ xalça çeşnilərinin qorunub bu günlərə qədər gəlib çatmasında rəssam Y.Straumenin xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. 1908-ci ildə Şuşaya ezam edilmiş Y.Straumeyerli bədii ənənlərin toplanması və qeydə alınması, xalçaçılıq sənətinin dirçəldilməsi sahəsində böyük tədqiqat işi aparmışdı. Onun fəaliyyəti nəticəsində ucqar kəndlərə çoxsaylı ekspedisiyalar təşkil edilmiş, ənənəvi xalça rəsmləri toplanmış və çoxu itməkdə olan ornament və kompazisiyalar bərpa edilmişdi. Yığılmış material ciddi analiz edilərək itməkdə olan ornamentlər və kompozisiyalar zərrə-zərrə bərpa edilmişdi.Qısa müddətdə Qarabağda 20 rəngli xalça rəsmi toplanmış və natural ölçüdə 10 işçi xalça rəsmi xalça toxunmasında istifadə üçün paylanmışdı. Rəsmi çəkilmiş xalçalar yerli tacir və bəylərə məxsus 6000 qədimi xalçalar arasından ciddi baxışdan sonra seçilmişdi[5, s.11].Şuşa tədris emalatxanası da hazırlanmış metodiki material, çertyoj, bərpa edilmiş xalça rəsmi və foto albomları ilə təmin edilmişdi.

Komitə nəzdində ən yaxşı ənənəvi xalça kompazisiyalarının bərpası üzrə elmi-yaradıcı labaratoriya da təşkil edilmişdi. Labaratoriyada bərpa edilmiş xalça kompozisiyaları ilk dəfə "millimetirlik kağız" üzərində texniki rəsmlər şəklində təsvir edilir, sonra bu rəsmlər əllə sürətçıxaran rəssamlar tərəfəindən çoxaldılırdı. Rəssam Y.Straume tərəfindən ilk dəfə ilmə-toxuma texnikasının 8 xanalı modullu millimetrlik kağızın xanalarına bağlanması yolu ilə ornamentlərin və mürəkkəb kompozisiyaların çertyojdan xalçaya dəqiq köçürülməsi metodu işlənib hazırlanmışdı. "Millimetrlik kağız" üzərində çəkilmiş nümunə çertyoj sonralar yerli ustalar tərəfindın "çeşni" adlandırılmağa başlanmışdı. İstehsal üzrə usta-təlimatçının ciddi nəzarəti altında "millimetrlik kağız" üzərindəki nümunəyə dəqiq riayət olunması motivlərin və toxuma prosesinin səhv və təsadüfi təfsirini aradan qaldırıdı.Bu yolla hazırlanmış Qarabağ xalçalarının işçi rəsimləri və bu rəsmlər əsasında emalatxanada toxunmuş xalça

nümunələrini təkrarlanması üçün bölgənin digər xalçaçılıq ocaqlarına və digər toxucu emalatxanalarına da göndərilirdi.

Qafqaz Kustar Komitəsinin arxiv sənədləri ilə tanışlıq göstərir ki, eskizlərin hazırlanmasından nümunələrin yayılması, onların toxuculara çatdırılması, boyaqlarla təchizat və hazır məhsul alımına qədər bütün istehsal zənciri dəqiqliklə işlənmişdi. Mürəkkəb kompozisiya, keyfiyyətli boyaqlarla və texniki çertyoj əsasında ustalıqla toxunmuş böyük ölçülü xalçalar emalatxanada usta-təlimatçının nəzarəti altında hazırlanırdı.

Komitənin hesabatında Şuşa səyyar xalça emalatxanasının fəaliyyətinə toxunaraq qeyd olunur ki, 1907-1908-ci tədris ilində emalatxanaya 18 nəfər cəlb olunsada, il ərzində tədris kursunu yalnız 6 nəfər bitirmişdi. İmtahanın nəticəsinə görə onlardan 4 nəfəri yunun "Asiya üsulu ilə" çeşidlənməsi, yuyulması, daranması, ipliyin rənglənməsi və xalçanın toxunması, təkmilləşdirilmiş toxucu dəzgahın qurulması, işçi xalça rəsmlərinin oxunması ilə kafi dərəcədə tanış idilər. Lakin yunun əyrilməsi bilikləri, "samalyot" dəzgahlarının qurlması, toxuculuq nəzəriyyəsi, eləcə də rus dilində texniki terminələr üzrə bilikləri zəif olmuşdu. Digər ikisi isə qeyd olunanəməliyyatları qeyri kafi yerinə yetirmişdilər. İlk 4 nəfərin xahişi üzrə onlara emalatxanada birinci tədris kursunu müvəfəqiyyətlə bitirdikləri haqqında şəhadətnamə verilmişdi. Buraxılış imtahanları Komitənin təlimatçısı Y.İvanovtərəfindən Komitənin tədqiqatçısı və rəssamının iştirakı ilə keçirilmişdi. Bütün şagirdlərin iştirakı ilə il ərzində emalatxanada xüsusi tərtib edilmiş rəsmlər əsasında 2 xalça hazırlanmışdı. Şagirdlərin təcrübəsizlikləri səbəbindən hər iki xalçanın qüsurları var idi və bazara çıxarılıb normal qiymətə satıla bilmədiyindən Komitədə saxlanılmışdı[12, s.10-14].

Komitə Şuşa emalatxanasının ilk tədris ilinin qənaətbəxş olmamasını işin yeniliyi və emalatxana müdirinin təcrübəsizliyi ilə izah etmişdi. Xalça toxuculuğunun yaxşı bilən müsəlman qızların xalça istehsalının yeni texniki üsullarının öyrənmələri son dərəcə arzuolunandır. Burada ödəniş müqabilində 25 usta və 20 şagird işləyirdi. Emalatxanada 9 "samalyot" dəzgahı və 5 xalça dəzgahı var idi[12, s.3-4,15].

Yelizavetpol qubernatorunun və Şuşa müsəlmanlarının xüsusi tələbi ilə Komitə öz iclasında emalatxananın şəhərin müsəlman hissəsinə köçürmək haqqında qərar vermişdi, o ümidlə ki, bu halda müsəlman qızlar emalatxanaya gələr. 1908-ci ilin avqustunda emalatxana köçürülmüş, qəzetlərdə administrasiya tərəfindən emalatxanaya şagird qəbulu, təlimatçı köməkçisi vəzifəsinə və rus dilini bilən müsəlman tərcüməçi qadın dəvət edildiyi haqqında elan da verilmişdi. Həmin ilin noyabrnda Şuşa şəhərinin fəxri müsəlmanları, yerli qəza rəisinin və emalatxana müdirinin iştirakı ilə yığıncaq keçirilir. Yığıncağda məlum olur ki, 9 müsəlman qız əmək ləri müqabilində gündəlik 20-30 qəpik ödənilməsi şərti ilə emalatxanada təhsil almaq istəyini bildirib. Qubernator

bildirir ki, "pulsuz şagird tapmaq mümkün görünmür, çünki, xalça istehsalı Şuşada müsəlman qadınlar arasında geniş yayılıb və onlar bu sənəti hələ uşaqlıqdan öyrənirlər" [12, s.15]. Komitədən bildirlmişdi ki, əmək haqqı ancaq o şagirdlərə ödənilə bilər ki, onlar materiallara ziyan vurmadan satış üçün məhsul istehsal etmək iqtidarındadırlar[6, s.4]. 1909-cu il 31 yanvarında Komitənin iclası bu yığıncağın nəticələri haqqında Yelizavetpol qubernatorunu dinlədikdən sonraqərara alır ki, Şuşa emalatxanası yenə 6 ay sınaq müddəti kimi şəhərdə saxlanılsın və gündəlik əmək haqqı 30 qəpikdən çox olmamaqla 5-6 təcrübəli xalça ustası dəvət edilsin və ya əgər şagirdlər istərlərsə özlərinin emalatxanada dövlət materiallarından hazırladıqları məmulatlar mükafat kimi onalara verilsin. [12, s.3-4,15].

Şuşa səyyar xalça emalatxanasına ayrılanmaliyə vəsaitinin azlığı və ayrılan vəsaitin əsasən inzibati məsələlərə sərf olunması səbəbindənfəaliyyətinin genişləndirilməsi mümkün olmamaışdı. Bunu Komitəsinin Şuşa emalatxanasının fəaliyyətinə təmin etmək üçün 1908-ci il üçün maliyyə hesabatından da görmək mümkündür. Bu hesabatda göstərilir ki,emalatxananın fəaliyyətinə cəmi 2145 rubl ayrılmışdı və ayrılan vəsaitin yalnız 1657 rublu istifadə olunmuşdu. İstifadə olunan məbləğin əsas hissəi isə inzibati məsələlərə xərclənmişdi [12, s. 13-14].

Beləliklə, tədqiqatçı F.Qalitsinin də qeyd etdiyi kimi, Komitənin qısa müddətdə fəaliyyətini qənaətbəxş və diqqətəlayiq hesab etməmək mümkün deyil. Lkin "cüzi büdcə şəraitində Komitənin hər hansı ciddi bir iş həyata keçirməsi çətin ki, mümkün olaydı. Qafqazda kustar sənayesinin inkişafı üçün hər şeydən əvvəl texniklər, texniki məktəblər və emalatxanalarlazımdır"[4, s.252-253]. Sonrakı illərdə Komitənin maliyyə sıxıntıları, bölgədə və Şuşa şəhərində millətlərarsı münasibətlərin gərginləşməsi, eləcə də əhali arasında emalatxananın fəaliyyətinə marağın azalması Şuşa emalatxanasının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmişdi. I Dünya müharibəsinin başlanması ilə nəqliyyat əlaqələrinin kəsilməsi, Qafqaz Kustar Komitəsi tərəfində yerli kommersiya şöbələrinin xalçaçılıq üçün zəruri olan yun ipliyi ilə təchizatı vəhazır məhsulun alınması tamamilə dayanmışdı. Bu isə öz növbəsində Komitə ilə yanaşı, nəzdində yaradılmış tədris emalatxanalarının, o cümlədən böyük ümidlərlə yaradılmış və xalçaçılığın inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı ola biləcək Şuşa səyyar xalça emalatxanasının fəailyyətinin dayanmasına gətirib çıxarmışdı. [23, s.28-29].

Ədəbiyyat

1. Əliyev Q. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı (XIX əsr - XX əsrin ilk onillikləri). Bakı: «Elm», 2001, 244 s.
2. Аббасов А .Азербайджансие ковры на внутренних и внешних рынках (в конце XIX - начале XX вв.) // Azərbaycan xalçaları. Cild 6, № 20, 2016, s. 74-79.
3. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Шуша // Энциклопедический словарь / Под редакции Е.Андреевского. СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, т. 40, 1904,489 с.
4. Голицын Ф.С. Кустарное дело в России. т. I, ч. 1, СПб.: Типография В.Ф.Кришбаума, 1904, 264 с.
5.Ежагодник кустарной промышленности: 1912 год. т. I, вып. 1 / Под редакцией Е.Д.Максимова. СПб.: Энергия, 1912, 332 с.
6. Журнал Кавказскокго Кустарного Комитета от 15 января 1909 года. Тифлис: Типография К.П.Козловского, 1909, 8 с.
7. Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. Тифлис: Издание Научно-исследовательскогоинститута Кавказоведения АН СССР, 1932, 224 с.
8. «Кавказский календарь» на 1914 год. Тифлис, 1913, 985 с.
9. «Каспий». 1900, №165
10. Мучаидзе М.Е. Ковровый промысел курдов Сурмалинского, Эчмиадзинского и Александропольского уездов Эриванской губернии // Труды Кавказского Кустарного Комитета,Тифлис,1903, с. 72-96
11. Обзор Елизаветпольской губернии за 1908 год. Приложение № 10, Ведомость о числе фабрик, заводов и мастерских в Елизаветпольской губернии в 1908 году. Елизаветполь: Типография Ахмеда Гаджи-Гасанова, 1909, 32 с.
12. Отчет о деятельности Кавкаского Кустарного Комитета на 1908 год. (денежный отчет) Тифлис:Типография Т.П.Козловского,1909, 34 с.
13. Памятная книга Елизаветпольской губернии на 1914 год. Тифлис: Типография Канцелярий Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1914, 432 с.
14.Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. СПб.: Типо-Литография «Якорь», 1913, 128 с.
15. Садыхова Г. История города Шуши (XIX – начало XX вв.). Баку: «Нурлан», 2004, 184 с.
16. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. т. LII. Кавказский край. СПб.: Типография В.Киршбаума, 1903, 289 с.

17. Труды Первого съезда деятелей по кустарной промышленности Кавказа в городе Тифлис. Тифлис, 1902, 267 с.
18. ЦГИА. ф.395, оп. 1, док. 302.
19. ЦГИА. ф. 395, оп. 1, док. 1828.
20. ЦГИА. ф. 395, оп. 1, док. 1829.
21. ЦГИА. ф. 395, оп. 1, док. 1393.
22. ЦГИА. ф.1276, оп. 17, док. 485.
23. Отчет о деятельности Кавказского КустарногоКомитета и учреждении по кустарной промышленности на Кавказе в 1915. Тифлис,64 с.